
Erja Kosonen

*Kansakoulunopettajat kulttuuri-
kasvattajina – Seminaarien
musiikinopetus kansakoulun
laulunopetuksen esikuvana.*

Johdanto

Suomen opettajankoulutus ja maisteritason tutkinto perusopetuksen opettajakelpoisuuden ehtona on koulutusjärjestelmämme positiivinen erikoisuus. Sen saavuttaminen on edellyttänyt paljon työtä ja suotuisia olosuhteita ja sattumiakin. Olosuhteet Suomessa ensin osana Ruotsin valtakuntaa, sitten yksi vuosisata Venäjän autonomisena tasavaltana ja nyt lähes vuosisata itsenäisenä valtiona ovat olleet suotuisat yhden suomalaisen voimavaran, koulutuksen kehittämiseen. Suomeen ja suomalaisiin on luotettu. Maamme syrjäisestä sijainnista Ruotsi-Suomen itäreunassa ja Venäjän luoteisnurkassa on ollut enemmän etua kuin haittaa.

Suomenkielisen opettajankoulutuksen syntymisessä Jyväskylän seminaarin perustamisen myötä vuonna 1863 monta tarpeellista elementtiä ns. lokahti kohdalleen: suomenkielen kehitys viralliseksi kirjakieleksi, kansallisuusaate ja taide itse-tuntoa kohottamassa, säätyjako, mikä mahdollisti kohtuullisen koulutuksellisen tasa-arvon ja sivistyspääoman tavoittelemisen niin maaseudulla kuin kaupungeissakin. Koulutusta on arvostettu ja tavoiteltu.

Suomalaisten sivistyshalukkuudesta huolimatta yleinen oppivelvollisuus tuli meille vasta vuonna 1921. Sitä edelsi tiukka keskustelu koulun järjestäjästä, kirkko vai valtio, oppivelvollisuuden pituudesta ja sisällöstä jne. Oppivelvollisuuden astuessa voimaan suurin osa suomalaisista oli lukutaitoisia tai ainakin pyrkimys siihen oli vahva. Lukutaito ja katekismuksen tuntemus olivat edellytyksenä rippikoulun läpäisemiselle. Sitä taas tarvittiin ehtona kuulutuksille naimisiinmenolle.

Laulu oppiaineena on kulkenut koululaitoksen kehityslinjoissa mukana keskiajan luostarikouluista lähtien. Laulun asema yleissivistävän koulun oppiaineena on vaihdellut kirkon aseman ja yhteiskunnan kehityksen myötä. Laulun ja musiikin asema oppiaineena ei sinällään vielä riitä kulttuuriperinnön ja arvokasvatuksen välittämiseen sukupolvilta toiselle. Kansakoulu ja –opettajat ovat kantaneet tärkeän kasvatusvastuun ja –perinteen, joka vaikuttaa edelleen.

Kansakoulunopettajat ovat saaneet monipuolisen koulutuksen ja sama koulutusperintö on siirtynyt kasvatusopillisen korkeakoulun opinnoista yliopiston opettajankoulutukseen. Tässä artikkelissa avaan tuota koulutusperintöä ja kulttuurivaikutusta keskittyen pääasiassa Jyväskylän ja Sortavalan seminaarien musiikinopetuksen kehityslinjoihin. Nämä kaksi seminaaria olivat molemmat yhteisseminaareja mies- ja naisosastoineen ja sieltä valmistuneita opettajia oli työelämässä vielä peruskouluun siirtymisen jälkeenkin.

Koulun laulunopetuksen suuntaviivoja

Suomalaisen koulutuksen historiassa laulunopetuksen kehityksessä erottuu neljä kestoiltaan eri pituista ajanjaksoa:

Kirkon ohjauksen aika alkaa keskiajan luostarikouluista ja jatkuu aina suomenkielisen koululaitoksen perustamiseen 1850-luvulla. Tunnusomaista oli kirkon vahva ohjaus opetuskäytän-

töihin ja –sisältöihin. Kansansivistyksestä pyrittiin huolehtimaan mutta käytännössä se jäi vielä hajanaiseksi eikä kaikilla ollut mahdollisuuksia osallistua koulunkäyntiin.

Jyväskylän seminaarin perustamisesta 150 vuotta sitten, vuonna 1863 alkoi kansansivistyksen aikakausi, noin 90 vuoden pituinen ajanjakso, joka aikakautena on merkittävin laulunopetuksen sisällön ja laulun aseman kannalta. Jyväskylän ja vuonna 1880 toimintansa aloittaneen Sortavalan seminaarit olivat yhteisseminaareja mies- ja naisosastoineen. Tämä näkyi seminaarien vilkkaassa kuorotoiminnassa ja myös muussa kulttuuritarjonnassa, mikä loi pohjaa luontevasti myös muiden, nais- tai miesseminaarien toimintaan.

Toisen maailmansodan jälkeinen jälleenrakentaminen merkitsi samalla hyvinvointiyhteiskunnan rakentamisen aikakautta. Maatalousvaltaisesta yhteiskunnasta siirryttiin vähitellen kohti teollisen ajan yhteiskuntaa. Pyrkimys koulutukselliseen tasarvoon oli jo silloin tavoitteena, vaikka tasa-arvo ja yhtäläiset koulutusmahdollisuudet jäivät vielä ajatuksen asteelle. Laulu oli vielä oppiaineen nimenä mutta vähitellen opetukseen tuli mukaan soittimia ja musiikinkuuntelua. Oppiaineen nimi ei enää kuvannut oppisisältöjä, laulamista, niin kuin oli ollut tähän saakka, lähes 400 vuotta.

Ensimmäinen peruskoulun opetussuunnitelma vuodelta 1970 aloitti uuden aikakauden koulutuksemme ja laulunopetuksen historiassa: peruskoulu hyvinvointiyhteiskunnan osana, oppiaineena musiikki. Soittimet ja musiikinkuuntelu tulivat luontevaksi osaksi musiikinopetusta, välillä jopa laulun asemaa kyseenalaistaen.

Laulunopetus kirkon ohjauksessa

Laulun asema koulun oppiaineena oli kohtalaisen vakaa niin kauan, kun kansanopetus ja lukutaidosta huolehtiminen oli kir-

kon ohjaksissa. Laulunopetuksen tavoitteet ja sisältö olivat selkeitä: virsilaulu ja kristillinen kasvatus. Laulunopettajana luostarikouluissa toimi tuomiokirkon kanttori ja opetus järjestettiin ainakin osittain kaikille oppilaille yhteisesti. Pääasiallinen opetusmenetelmä oli korvakuulolaulu ja opetuksen taso vaihteli huomattavasti.

Laulu oli latinan ja uskonnon ohella tärkeä oppiaine ja syykin on selvä. Koululaiset toimivat avustajina jumalanpalveluksissa. Pappien koulutusta silmällä pitäen oli koululaisten tärkeä perehtyä virsilauluun ja liturgiaan. Koululaulun toinen päätehtävä oli taloudellinen: laulutaito oli oppilaille eli teineille ja varsinkin koululle tärkeä tulolähde. (Marvia 1959, 58.)

Tuomiokirkon kanttoreiden toiminnasta laulunjohtajina on hyvä esimerkki Saksasta. Johann Sebastian Bach (1685–1750) oli kouluttamassa omassa työssään lukemattoman määrän kuoropoikia, tulevia pappeja ja kirkkomuusikoita. Eurooppalainen malli oli esimerkkinä Ruotsi-Suomessakin. Laulunopetuksesta vastasi tuomiokirkon kouluissa kanttori. Uskonpuhdistuksen myötä laulun arvostus kasvoi kouluissa, kun virsilaulu muuttui vähitellen kuoripoikien latinankielisestä laulusta kansankieliseen virsilauluun, johon vähitellen myös seurakunta alkoi ottaa osaa.

Kirkon koulustraditio ja malli siirtyi luontevasti laulunopetusta koskien myös porvariston ja upseeriston koulutukseen. Virsilaulu korvakuulolta oli edelleen laulunopetuksen ydintä. Koulupäivät aloitettiin aamuhartaudella, jossa virrenveisuulla oli tärkeä sijansa niin sotilaita koulutettaessa triviaalikouluissa kuin kansaopetuksesta vastaavissa ensimmäisissä pitäjänkouluissa. Laulun asema oppiaineena vaihteli koulumuodon ja opettajan taitojen mukaan. Porvariston kasvavaa opetustarvetta varten perustettiin pedagogioita, joissa laulua ei välttämättä ollut oppiaineena lainkaan. Toisaalta porvareiden toimesta perustettiin mamsellinkouluja tytöille, joissa oppiaineena oli mm. pianonsoitto, yksi sivistyneen porvarisneidin tarpeellinen

perustaito käsitöiden ja ranskankielen taidon ohella. Virsilaulua ei unohdettu täälläkään. (Halila 1949.) 1800-luvun trivaalikouluissa laulua oli joka päivä yksi tunti, opettajana “sopivin kollega”, mikä määritelmänä kertoo laulunopetuksen sisällöstä ja opettajan ammattitaidosta (ks. Pajamo 1976).

Lukkareiden tehtäviin kuului alkeisopetuksesta huolehtiminen, kuten lasten ja vähän vanhempienkin lukutaidon opettaminen. 1800-luvulla suunniteltiin kansanopetuksen järjestämistä kirkon taholta niin, että se olisi tullut nimenomaan lukkareiden tehtäväksi (Halila 1949; Pajamo 1976).

Heinrich Wächter koululaulun kehittäjänä

Ensimmäisessä autonomian ajan koulujärjestyksessä vuodelta 1843 laulu oli itsenäinen oppiaine, jonka tehtävänä oli oppilaan uskonnollisen, esteettisen ja isänmaallisen tunteen kehittäminen ja jalostaminen. Opettajana toimi opettaja tai lukkari. Vähitellen virsien rinnalle tuli isänmaallisia lauluja ja musiikin teoriaa. Vuonna 1831 perustettu Suomalaisen kirjallisuuden seura, vuonna 1835 julkaistu Elias Lönnrotin kokoama Kalevala sekä J. L. Runebergin ja J. W. Snellmanin toiminta lisäsi kansallistietoisuutta ja lujitti uskoa suomalaisten hyväksi tehtävään sivistystyöhön.

Ensimmäinen suomalaisen koululaulun ja musiikkikasvatuksen kehittäjä oli Heinrich Wächter (1818-1881), Viipurissa toiminut saksalaissyntyinen urkuri, pianisti ja kirja-kauppias, joka toimi laulunopettajana useissa Viipurin kouluissa. Hän korosti kouluopetuksessa koraalilaulun merkitystä mutta halusi laulutunneille myös maallisia eli huvilauluja. Koska sellaista laulukirjaa ei ollut, hän toimitti ja julkaisi itse ensimmäisen suomenkielisen koululaulukirjan “50 Koulu-Laulua” vuonna 1864. Se sai innokkaan vastaanoton erityisesti suomenkielisissä kouluissa ja oli merkittävä suunnannäyttäjä koulujen

laulunopetukselle. Kirja sisälsi isänmaallisia ja kansanlauluja, lastenlauluja, leikkilauluja. (Pajamo 1972, 88.)

Laulukirjan lisäksi Wächter toimitti myös hengellisiä laulukirjoja ja opetusopillisia kirjoja, mm. *Kort praktisk Sånglära* (Vähäinen käytännöllinen Laulu-oppi) vuodelta 1865. Sen esipuheessa hän perustelee mm. toimittamansa koululaulukirjan lauluja seuraavilla opetusohjeilla (Wächter 1865):

“Lauluopetus ei saa olla ikävää. Se on hylättävä tapa, että laulu-opettaja vuosi-kaudet rasittaa lapsia nuottija luvettamalla, sävelikköjä ja väli-päitä laulattamalla, ennen kuin saavat oppi kunnollista iloista laulua. Jo ensimmäisinä tuntina voivat oppilaat pienempiä virtuosia viritellä, josko vaan korviansakin myöten. Vaikk’ ei siitä muuta voittoa olisi, kuin hartaampi laulu-into, niin ei tarkoituksesta kuitenkaan liene hairahduttu.Vaikuttakoon tämä vihkonen sen turhamaisen ja kuiva-kiskoisien opetustavan poistamiseksi, jota tähän asti monessa koulussa on käytetty, ja paremman, käytännöllisemmän tavan osoittamiseksi.

Wächter opetti Viipurissa muun muassa saksankielisessä Behmin koulussa, poikakoulussa, joka oli tarkoitettu varakkaiden saksalaisten kauppiasperheiden lapsille. Heinrich Wächter oli laulunopettajana heti koulun perustamisesta alkaen. Oppilasmäärän kasvaessa koulussa aloitti toisena musiikinopettajana myös saksalaissyntyinen Richard Faltin. Koulun musiikinopetus oli hyvin monipuolista: laulua, musiikin teoriaa, opetusta pianon- ja viulunsoitossa, kuorolaulua. Koulua alettiin vierastaa sen saksalaissuuntauksen vuoksi ja koulu lopetti toimintansa vuonna 1881. (Pajamo 1972, 92.)

Heinrich Wächter opetti myös ala- ja yläalkeiskoulussa sekä lukiossa, joissa kaikissa opetuskielenä oli ruotsi, tyttö-koulussa, joka oli aluksi saksankielinen mutta muuttui ruotsinkieliseksi vuonna 1845. Hänen aikanaan kouluissa laulunopetus vakiinnutti asemansa ja laulua oli keskimäärin kaksi tuntia viikossa. Hän opetti myös lyhyen aikaa, syyslukukauden 1874

suomenkielisessä reaalikoulussa. Laulua oli reaalikoulussa vain yksi tunti viikossa, mutta syyskuu suomenkielisestä koulusta luopumiseen Reijo Pajamo (1972) mainitsee puutteellisen kielitaidon. Opetustyö suomen kielellä on ollut hänelle ylivoimasta, sillä hänen ei tiedetä käyttäneen suomea puheessaan, vaikka hän asui Viipurissa suomenkielisten keskuudessa pitkään.

Heinrich Wächter uudisti laulunopetusta tuomalla virsilauluun painottuneeseen opetukseen eloisaa ja virkeää koulu- laulua. Vaikka hänen oma suomenkielentaitonsa näyttää olleen puutteellinen, laulukirjoissa on ruotsinkielisten laulujen ohella suomalaisia lauluja. Laulukirja “50 Koulu-Laulua” oli eniten käytetty laulukirja suomenkielisissä kouluissamme 1880-luvulle asti. H. Wächterin toimittaman, yhteensä yli kymmenen koululaulukirjan suosiota Pajamo (1972, 103) perustelee kirjojen monipuolisuudella: lauluja sekä nais- että miesäänille, yksi- ja moniäänisiä lauluja, lauluja kaikille eri koulumuodoille ja eri ikäisille laulajille.

Jyväskylän seminaari tiennäyttäjänä seminaarien laulunopetuksessa

Vuoden 1856 koulujärjestyksessä laulu tuli oppiaineeksi kaikissa koulumuodoissa (Pajamo 1976). Kirkon ja valtion tiet erosivat Suomen autonomian aikana 1860-luvulla ja Vuonna 1865 kunnallisasetuksella koulutoimi siirtyi maallisen hallinnon alaiseksi (Halila 1949). Kirkon vaikutus säilyi edelleen vahvana. Virsilaulu säilyi koulujen laulunopetuksessa peruskouluvuosiin saakka 1900-luvun loppupuolelle. Vanhemmat koululaissukupolvet muistavat vieläkin hyvin päivittäiset aamuhartaudet virrenveisuineen.

Vuonna 1863 perustettiin Jyväskylään ensimmäinen suomenkielinen opettajaseminaari. Siitä alkoi noin 90 vuoden pituinen kansansivistyksen ajanjakso, joka aikakautena on merkittävin

laulunopetuksen sisällön ja laulun aseman kannalta. Kirkon tarpeet ja pappien koulutus olivat luoneet käytänteet laulunopetukseen aina keskiajalta saakka. Kansanopetuksen todellinen käynnistyminen tapahtui 1866 kansakouluasetuksen myötä kristillistä kasvatusperinnettä unohtamatta.

Uno Cygnaeuksen (1810–1888) lähtökohtana oli, että kansakoulunopettajan oli osattava soittaa ja laulaa. Laulutaito oli tällä perusteella yksi tärkeä kriteeri opiskelijavalinnassa: “taipumus lauluun tahi ainakin musikalinen korva”, toteaa Cygnaeus (1910, 218) seminaarin pääsyvaatimuksia kuvatessaan. Opetus oli järjestettävä siten, että se oli samalla ohjeena kansakoulun laulunopetukselle. Oppiaineina oli myös viulunsoitto ja urkujensoitto. Viulunsoiton opetus oli tarkoitettu laulutaidottomille miesoppilaille. Urkujensoittoa Cygnaeus perusteli kansakoulunopettajan valmiudella “hoitaa urkuja kirkossa julkisessa jumalanpalveluksessa”. (Cygnaeus 1910, 245–247.)

Senaatin päätöksen mukaisesti vuonna 1861 kahdeksalle tulevalle seminaarinopettajalle myönnettiin apuraha vähintään vuoden kestävää ulkomaista opintomatkaa varten. Apurahan saajien joukossa oli mm. Kristina Åberg,. Myöhemmin apurahan saajien joukkoa lisättiin, mukana mm. lääketieteen lisensiaatti, maisteri Erik August Hagfors ja yksityisopettaja Edla Soldan. (Nurmi 1995, 25.)

Naisseminaarin musiikin ja voimistelun opettajana toimi vuodesta 1863 Kristina Åberg, joka jäi vuonna 1898 eläkkeelle viimeisenä seminaarin ensimmäisen opettajakunnan edustajana. Seminaarin opettajakunnassa ei ollut lehtorin virassa yhtään naista. Johtajan ja lehtorin pätevyysvaatimuksena oli yliopistossa suoritettut opinnäytteet, jotka vaadittiin yläalkeiskoulun ja lukion opettajilta. Lisäksi vaadittiin vielä tapojen ja mielialan vakavuutta ja nuorison opettamiseen sopivaa luonteenlaatua. Kokemusta, taitoa ja tottumusta opetustyöhön edellytettiin myös. Naisopettajien pätevyysvaatimukset olivat alemmat kuin mies-

ten. (Nurmi 1995, 25, 31.)

Naisseminaarin ensimmäisistä opettajista mainittakoon myös Edla Soldan, joka opetti suomen kieltä ja piirustusta. Hän oli myös soittotaitoinen, mistä kertoo nimim. H. L. kuvatessaan Uno Cygnaeuksen muistojulkaisussa (1910, 129–130) seminäärin ensimmäistä pääsötutkintoa 11.8.1863:

Kyllä se tutkinto ylipäätään ei sujunut; vaan surkein kaikista oli kuitenkin laulututkinto, joka viimeiseksi suoritettiin. Opettaja vaati joka tyttöä erikseen laulamaan, jotta kuulisi, “oliko korvaa ja ääntä”, mutta jokainen vakuutti ei osaavansa laulaa. Tästä huolimatta opettaja pianolla soitti joitakuuta ääniä ja käski seuraamaan. Jos siinä sitten vapisevalla äänellä jotakin heikkoa liverrystä lähti, oli se niin hullunkurista, että mielellään olisi nauranut, ellei hetken juhlallisuus ja opettajan synkkä katse olisi ollut esteenä.

Hetken levättyään tulee hän jälleen pianon luo, soittaa ja sanoo: “Väänänen laulaa nyt, – tämän c-dur-askelon.”

“En mie oo ikinä kuullut sitä laulua mainittavan”, vastasi Liisa.

“Osaakos Väänänen jotakin muuta laulaa?”

“Ossoonhan mie paljon virsiä ja muitakin lauluja.”

“No, laulakaa nyt joku muu laulu.”

Käsky oli tuskin lausuttu, kun Liisa jo korkealla, kirkealla äänellä veti: Viel’ on voimaa Suomessa, miehuutta on miehissä, niin että seinät kaikui. Opettajan tyytymätön katse kirkastui, ja suu hymyili. Me muut katsoimme hämmästyneinä toisiamme.

Kun sitten, noin viikon kuluttua, ensimmäisen kerran kaikki olimme vastaanottoiltana Cygnaeuksella, vietiin Liisa Väänänen pianon luo ja opettajatar Edna Soldan istui säestämään. Sinisenkirjavassa pumpulileningissään, musta silkki leveänä kaulassa, nuppineulalla vain kiinnipistettynä, ja pieni palmikkonuttura niskassa, seisoi siinä tyttö Kiihtelysvaarasta niin herttaisen vaatimattomana ja lauloi taas sydämensä pohjasta: “Viel’ on voimaa Suomessa.”

Kansakoulunopettajaseminaari ja suomenkielinen kuorokulttuuri

Erik. August Hagfors (1827–1913) tunnetaan suomalaisen kuorolaulun kehittäjänä. Koulutukseltaan hän oli lääkäri, joka kuitenkin jo omana opiskeluaikanaan harrasti ja myös opiskeli musiikkia. Siitä osoituksena hän nautti koko opiskeluaikansa yliopiston musiikkistipendiä. Hän mm. hoiti 1850-luvulla useiden helsinkiläisten oppikoulujen laulunopettajan tehtäviä ja johtamalla kuoroja. (Forss 20009.)

Antautuminen säveltaiteen palvelukseen vahvistui vuonna 1862, jolloin hän teki opintomatkan Berliiniin ja Dresdeniin opiskelemaan musiikkia ja ennen kaikkea tutustuakseen musiikinopetuksen menetelmiin. Opintomatkan mahdollisti Uno Cygnaeuksen ehdotuksesta myönnetty apuraha, jolla valmennettiin Jyväskylään perustettavan seminaarin tulevia opettajia työhönsä. E. A. Hagfors nimitettiin Jyväskylän seminaarin ensimmäiseksi musiikinopettajaksi vuonna 1863 ja lehtoriksi vuonna 1867 ja tätä virkaa hän hoiti menestyksellisesti yhteensä 30 vuotta. (Forss 2009.)

Ensimmäisenä lukuvuonna laulua ja soitantoa sekä nais- että miesopiskelijoilla oli kumpaakin kolme tuntia viikossa. Hagfors laati yksityiskohtaisen “Laulun ja soitannon opetusohjeen”. Pianon soitanto sormitaivutuksineen ja taivutuskappaleineen oli vaativa tavoite erityisesti talonpoikaistaustaisille miesoppilaille, joille harmonin soittaminen oli vierasta. (ks. Forss 2009.) Naisopiskelijat tulivat yleensä säätyläisperheistä ja monilla oli jo koulutaustaa ja omakohtaista musiikin harrastustakin takanaan, kuten edellä kuvatussa “pääsötutkinnon” kuvauksesta voi päätellä.

Hagforsin aloittaessa seminaarin opettajana hänen tehtävänä oli myös oppimateriaalin laatiminen. Hän aloitti myös luoda suomenkielistä musiikkisanastoa yhdessä Wolmar Schildt-Kilpisen kanssa. Näistä suomennoksista edelleen kuu-

lee käytettävän ilmausta pidäke (fermaatti) ja polento (rytmi). Sen sijaan ilmaukset askelo (asteikko), nuottilatu (viiasto) ja tahdin juoksu (tempo) ovat jääneet vähemmälle käytölle muutamia mainitakseni. Oppikirjojen puuttuessa muistiinpanot opettajan sanelun mukaan kerryttivät laajoja kokoelmia, joita myös sidottiin kirjoiksi myöhempää käyttöä varten. (ks. Forss 2009.)

Musiikinopetuksen oppimateriaali ja seminaarin opetuskäytänteet olivat yksi konkreettinen anti jälkipolville Hagforsin elämäntyöstä musiikin lehtorina. Vielä sitäkin laajempi ja merkittävämpi oli hänen toimintansa kuorolaulun uranuurtajana. Hagfors perusti heti Jyväskylään tultuaan oppilaskuoroja, mies- ja nais- ja sekakuorot, ensimmäiset suomenkieliset kuorot maassamme. Kuoro-ohjelmistoa Hagfors toimitti itse: Suomalainen lauluseppele, I osa vuodelta 1871 ja vuonna 1874 Kaikuja Keski-Suomesta, joka sisältää Hagforsin omia lauluja ja sovituksia. Suomenkielisissä teksteissä hänellä oli apunaan opettajakollega Nestor Järvinen. (Forss 2009.)

Suomenkielisiä kuorolauluja oli esitetty hajanaisesti jo aiemminkin mutta suomenkielisten kuorojen toiminnan aloittamiseen ja kehittämiseen Jyväskylän seminaari tarjosi otolliset puitteet. Kuorolaulun suosiota lisäsivät Kansanvalistusseuran yleiset laulu- ja soittojuhlat, jotka järjestettiin ensimmäisen kerran Jyväskylässä vuonna 1884. Kuorolaulajista suurin osa oli Jyväskylän seminaarin kuorolaisia ja johtajana toimi E. A. Hagfors. (Pajamo 1979, 230–231.) Myös vuoden 1887 laulujuhlat järjestettiin Jyväskylässä mutta sen jälkeen juhlia järjestettiin vuorotellen kaupungeissa eri puolella Suomea (Särkkä 1973, 75). Seminaarista valmistuneet opettajat veivät kuorolaulun kulttuuria toimipaikkakunnilleen, mikä näkyi musiikkiyhdistysten ja kuorojen perustamisena. Pajamo (1979) nimeää osuvasti seminaarista valmistuneet kansakoulunopettajat suomenkielisen kuorolaulun lähettiläiksi. Myös maaseutu pääsi heidän ansiostaan osalliseksi musiikkiharrastuksista erityisesti kuorolaulusta.

Kuorolaulun ja seminaarin musiikinopetuksen lisäksi Hagfors oli vuonna 1887 työskentelynsä aloittaneessa komiteassa valmistelemassa ehdotusta uudeksi evankelis-luterilaisen kirkon virsikirjaksi. Taustalla oli Hagforsin kiinnostus kirkkoveisuuseen ja kansankoraaleihin. Hän oli myös toimittanut uusintapainoksen Nordlundin koraalikirjasta vuonna 1876 ja tästä painoksesta tuli nopeasti suosittu koraalikirja. Virsikirjan uudistamistyötä varten hän sai seminaarityöstä virkavapautta. Sijaiseksi valittiin P. J. Hannikainen.

P.J. Hannikainen– Suomen koululaulun isä

Pekka Juhani Hannikaiselle (1854–1924) Jyväskylä oli tuttu kaupunki kouluajoilta. Hän kirjoitti ylioppilaaksi Jyväskylän lyseosta vuonna 1875 ja pääsi kuuntelemaan jo kouluaikanaan Hagforsin johtamaa neliäänistä kuorolaulua, mikä teki häneen suuren vaikutuksen. Hän oli monipuolisesti lahjakas kanttorin poika Nurmeksesta, opiskeli Helsingin yliopistossa kemiaa mutta Hagforsin tavoin musiikki alkoi nousta yhä keskeisemmälle sijalle nuoren maisterin elämää. Helsingissä ollessaan hän perusti Suomen vanhimman edelleen toimivan mieskuoron Ylioppilaskunnan Laulajat (YL). (Vainio 2005.)

P.J. Hannikainen lupautui Jyväskylän seminaarin musiikinlehtorin sijaiseksi kolmen kuukauden ajalle. Kolme kuukautta venähti 30 vuodeksi Jyväskylän seminaarin musiikinlehtorina ja jyvaskyläläisenä kulttuurivaikuttajana vuosina 1893–1917. Kuorolaulu ja kuoromusiikki oli edeltäjänsä E. A. Hagforsin tavoin myös Hannikaiselle läheistä. Seminaarissa hän johti vuosittain vähintään kolmea kuoroa ja vuodesta 1899 hän toimi perustamansa Mieskuoro Sirkkojen ensimmäisenä johtajana.

Pääpaino seminaarin musiikinopetuksessa oli laulussa. Hannikainen sävelsi itse harjoituskoulun ja seminaarin käyttöön lauluja, jotka julkaisi Sirkkunen –nimisissä vihkoissa. Laulut

on järjestetty pedagogisesti helpommista vaikeampiin , kuten Hannikaisen yksi seuraajista, Eino Roiha toteaa artikkelissaan vuodelta 1954. Lauluviikkoja käytettiin laajasti eri puolilla maata ja Hannikainen loi vankan tradition koululaululle näillä musiikillisesti täysipainoisilla lauluilla, joita hän muovasi yhtä suurella pieteetillä kuin konserttilavalle aiottuja sävellyksiään (Roiha 1954).

Hannikainen kehitti laulunopetusta omien laulujensa välityksellä. Hän toteutti laulunopetuksessa Cygnaeuksen esittämiä ajatuksia: lapsen ajatus- ja elämysmaailman huomioiminen ja laulamisen ilo musiikin tietopuolista ainesta unohtamatta . Laulujen synnyssä hyvänä apuna olivat seminaarilaisista nousseet runoilijat, kuten Helmi Auvinen, Immi Hellén, Maija Konttinen ja J. H. Erkko. Lehti puusta variseepi , Oravanpesä, Suojelusenkeli ja monet muut P. J. Hannikaisen laulut ovat yksinkertaisessa koruttomuudessaan aina yhtä puhuttelevia edelleen, sukupolvesta toiseen.

P. J. Hannikaisen työtä jatkoi vuosina 1917–1929 Ilvari Eliel Koskimies. Kuorotoiminnan ohella hän uudisti seminaarin orkesteritoimintaa. Hän oli myös erinomainen urkuri ja urkujen rakentaja (Halila 1963). Koskimiestä seurasi musiikin lehtorin tehtävässä Eino Roiha (1904–1955), seminaariajan viimeinen ja korkeakouluajan ensimmäinen musiikin lehtori, pianisti, säveltäjä, musiikkitieteilijä ja musiikkipsykologi, jonka työura Jyväskylässä vuosina 1930–1948 oli poikkeuksellinen. Seminaari muuttui kasvatusopilliseksi korkeakouluksi ja seminaarin toiminta päättyi vuonna 1937. Sota keskeytti opetuksen useampaankin kertaan. Roiha oli aloittaessaan lähes samankäinen kuin seminaarin opiskelijatkin. Hän oli aktiivinen pianisti, kuoron- ja orkesterinjohtaja ja opettaja ja musiikkikriitikko. (Alho 2010.)

Sortavalan seminaarin ensimmäinen musiikin lehtori Nils Kiljander loi perustan seminaarin musiikkielämälle, jossa laulu ja soitto olivat näkyvästi ja kuuluvasti mukana. Tämän mahdollisti suotuisat lähtökohdat, sillä karjalaisilla opiskelijoilla oli ns. laulu veressään ja erityisesti kansanlaulut olivat tuttuja niin mies- kuin naisopiskelijoillekin. Tätä perustaa hyödynnettiin myös keskiviikkoisin seminaarin yhteislaulutunneilla, mistä on merkintä jo vuoden 1882 seminaarin tuntijaossa. (Kemppinen 1969, 97.)

Kiljanderin ura seminaarin lehtorina ja soitannon opettajana kesti vain 18 vuotta. Hänen kuolemansa jälkeen musiikin lehtorina jatkoi vuonna 1898 - 1917 Mikael Nyberg (1871—1940). Nyberg oli itse opiskellut musiikkia ja sävellystä Helsingissä ja hän toi seminaarin opetuksen sävellyksen alkeiden ja säveltäpailun opetuksen. Hän keräsi huomattavan määrän hengellisiä kansansävelmiä ja hänet muistetaan nimenomaan lämminhenkisenä kristittynä ja oppilailleen ystävällisenä “Mikkinä”, Sortavalan seminaarin historiassa (Kemppinen 1969) todetaan.

Mikael Nybergin kristillinen ja punnittu näkemys opettajien kasvatuksesta näkyy myös hänen kirjoituksessaan Suomen nuorison laulamisen puolesta vuodelta 1916:

“Mitä on laulu nuorisolle? Se on Jumalan antama lahja kaiken hyvän herättämiseksi ja vahvistamiseksi, mutta pahan kukistamiseksi. Niin, se on vielä enemmän: se on suljettujen ovien ihmeellinen avaaja, näkymätön käsi, joka salassa vaikuttaa, voima, joka nostaa, kantaa, puhdistaa ja jalostaa.

Ohjeistukseksi opettajille ja laulunharrastajille Nyberg (1916, 16) kiteyttää keinot “laulun hengissä pitämiseksi ja kasvamiseksi voimassa, ilossa ja elähyttämisessä” seuraavasti

:

1:o Ensimmäisen rakkauden elvyttäminen ja vaaliminen nuorten sydämissä.

2:o Nuorten herättäminen ymmärtämään, kuinka arvaamattoman kallis laulun ihana lahja on.

3:o Yhteisen laulun harjoittaminen yksi- ja moniäänisesti.

4:o Laulujen sopiva valinta eri tilaisuuksia varten, oikeudella myöskin jäsenillä ehdottamaan mielilaulujaan.

5:o Neuvoja ja harjoituksia oikean laulutavan oppimiseksi.

6:o Kurseja äänenmuodostuksessa ja säveltapailussa.

Mikael Nyberg jätti musiikin lehtorin tehtävät Sortavalassa vuonna 1917, samana vuonna kuin P. J. Hannikainen luopui Jyväskylän seminaarin lehtorin tehtävästään. Nybergin seuraajana oli vuosina 1918 – 1935 Wilho Siukonen (1885–1941). (ks. Kemppinen 1969.) Hän julkaisi useita laulu- ja muita oppikirjoja ja väitöskirjan vuonna 1935 aiheesta “Suomen lasten laulukyvystä”, jossa hän kritisoi käsitystä suomalaisten laajasta laulutaidosta ja kiinnitti huomiota laulunopetuksen tarpeeseen ja sisällöllisiin uudistuksiin. Tutkimus ja tulosten vaikutus opetuksen ja opetusmenetelmän kehitykseen oli konkreettinen osoitus Siukosen asemasta yhtenä keskeisenä Suomen laulunopetuksen uudistajana.

Vuoden verran ennen Siukosen tuloa opetti Sortavalan seminaarissa Suomen seminaarilaitoksen ja musiikinopetuksen yksi tärkeä merkkihenkilö, Martti Hela (1890–1965), joka teki elämäntyönsä Kajaanin miesseminaarissa musiikin lehtorina ja seminaarin johtajana (Kemppinen 1969). Hänen säveltämänsä monet laulut ovat tulleet tutuiksi koulujen laulukirjoista. Merkittävän panoksen koulun laulunopetuksen kehittämiseen hän teki myös opetussuunnitelmatyössä. Martti Hela laati kansakoulun laulunopetusohjelman (1926) ja liite kansakoulukomitean mietinnössä (1952) on ohjannut lukemattomia opettajavuosikertoja laulunopetuksen yksityiskohtiin.

Sortavalan seminaarin viimeisenä musiikin lehtorina Wilho Siukosen jälkeen oli Leo Härkönen (1904–1978), joka jatkoi musiikinopetusta ja vilkasta kuorotoimintaa edeltäjiensä hengessä vuosina 1935–1944. Hän jatkoi seminaarin lehtorina Heinolan seminaarissa. (Kemppinen 1969.)

Seminaarilaiset musiikin lähettiläinä koulutyössään

Seminaarin vaikutusta valmistuneiden opettajien työssä on ollut koulun juhlakulttuuri. Kansakoulujen myötä lukuvuoden kiertoon vakiintuivat vähitellen kuusijuhla ja sitä edeltänyt adventtiaika Hoosianna-hymneineen, Kalevalanpäivän vietto, äitienpäiväjuhla ja lukuvuoden päätteeksi kevätjuhla, joka saatteli koululaiset ja opettajat kesälaitumille. P. J. Hannikaisen aikana seminaarin joulujuhla oli yksi lukuvuoden kohokohta. Koulujen kuusijuhlaperinne juontaa juurensa nimenomaan Jyväskylän seminaarin kuusijuhlaan ja vanhaan juhlasaliin. Siellä on saanut kantaesityksensä muun muassa P. J. Hannikaisen säveltämä ja sanoittama Joulupukki, joulupukki. Ystävällinen joulupukki karvanutussaan ja pienet lahjapussit mukanaan oli ymmärrettävästi sen jälkeen tervetullut vieras moneen kouluun ja vähitellen myös kotiin. (ks. Kosonen & Pajamo 2009, 37.)

Opettajat olivat monesti toimipaikoillaan todellisia kulttuurin lähettiläitä. Jyväskylän seminaarin opiskelijoiden toverikunnassa musiikkiharrastukset olivat keskeisellä sijalla. Kuorolauluharrastus alkoi virkeänä lehtori Hagforsin toimesta ja kasvoi huomattavasti P. J. Hannikaisen aikana. Vuoteen 1917 mennessä seminaarissa toimi yhteensä 14 kuoroa, joukossa parhaille laulajille tarkoitettu lauantaikuoro ja ”mölykööriksi” kutsuttu tiistaikuoro. Toverikunnan tilaisuuksissa lauloi pienempiä, vapaaehtoisia kuoroja, joita seminaarin opiskelijat johtivat. Torviseitsikko perustettiin vuonna 1899 ja perustipa P. J. Hannikainen myös seminaarin orkesterin ja toimi sen

ensimmäisenä johtajana. Hänen seuraajinaan mainitaan musiikin lehtorit I. E. Koskimies, ja Eino Roiha sekä seminaarista valmistunut opettaja Martti Korpilahti. (Mielikäinen 1971.)

Jyväskylän seminaarin musiikinopetus oli monipuolista ja se antoi valmistuneille opettajille hyvät valmiudet laulunopetukseen ja musiikin harrastuksen edistämiseen. Opiskelijoiden joukossa oli myös solistiselle uralle suuntautuneita seminaarilaisia, joista Mielikäinen (1971) mainitsee erikseen Lea Piltin ja urkuri - säveltäjä Jaakko Linjaman, Solistisen musiikin harrastus lisääntyi ja monipuolistui seminaarin viimeisinä vuosikymmeninä. Tähän vaikutti myös se, että musiikin lehtoreina toimineet Koskimies ja Roiha esiintyivät myös itse orkesterinjohtajina ja pianisteina. (Halila 1963, 252–253; Mielikäinen 1971, 8.)

Laulu ja soitto olivat myös Sortavalan seminaarissa harrastuksista suosituimpia, joskin urheiluharrastukset kasvattivat suosiotaan kulttuuriharrastusten rinnalle. Sortavalan seminaarin suuri kuoro esiintyi Jyväskylän seminaarin ”lauantai-kuoron” tavoin vain suuremmissa juhlissa ja sitä johti itse oikeutetusti musiikin lehtori. Lisäksi oli yksityisiä laulun, pianonsoitin, viulunsoiton ja urkujensoiton harrastajia, jotka esiintyivät erilaisissa seminaarin tilaisuuksissa, loistivat tähtinä seminaarin juhlien taivaalla, kuten Kemppinen (1969, 148) historiikissa kuvailee. Opiskelijoiden muodostamista kuoroista Kemppinen (1969) mainitsee erikseen Yksitoista-kuoron, joka konsertoi vuosisadan vaihteessa Karjalan kaupungeissa ja Helsingissä ja jonka johtajina toimi seminaarin opiskelijoita. Toinen konsertoinut kuoro oli Karjalan kööri, jota johti myös seminaarin opiskelija. Huomattakoon, että molemmat kuorot ovat mieskuoroja. Naisopiskelijoiden kuorotoiminnasta ei historiikissa ole erikseen Nybergin lehtorivuosien ajalta mainintaa.

Wilho ”Ville” Siukosen aloitettua Nybergin seuraajana vuonna 1917 hän perusti seminaariin vapaata musiikkiharrastusta

varten sekakuoron, jonka nimeksi tuli harjoitusajan mukaan Iltakuoro. Laulajia oli runsaasti ja kuoron ohjelmistoon kuului sen ajan monia vaativia kuoroteoksia suomalaisilta säveltäjiltä. Kuoro teki konserttimatkoja eri puolille Karjalaa ja Itä-Suomea ja myös Jyväskylään. Kuoron lisäksi seminaarissa toimi Sortavalan seminaarin soittajat ja Soitannollinen seura, jotka toimivat aktiivisesti talvisotaan asti. (Kempinen 1969, 244-245.)

Laulutuntien oppimateriaali

Kouluissa käytetty oppimateriaali, erityisesti laulukirjat, antaa hyvän kuvan lauluopetuksen sisällöstä ja opetuksen luonteesta. 1800-luvun puolella ilmestyneet Wächterin ja Hagforsin laulukirjat, eivät suosiostaan huolimatta kuuluneet vielä joka kodin peruslaulustoon. Hagforsin kuorolaulut ovat monet käytössä edelleen esimerkkinä ajattomista kuorolauluista. Hannikaisen Sirkkuset –vihkosia veivät opettajat mukanaan opetukseensa mutta P. J. Hannikaisen kuorotuotannon suosio on jo aivan omaa luokkaansa verrattuna vuosisadan alun koulu- lauluihin.

Opettajaseminaarien musiikin lehtoreiden toimesta julkaisiin oppikirjoja, erityisesti musiikin teorian ja säveltapailun oppaita (Hannikainen 1901, Nyberg 1900, 1902, Törnudd 1926) Koulun laulukirjoista mainittakoon P. J. Hannikaisen Sirkkuset –kokoelman lukuisat painokset. 1. vihkon 1. painos on vuodelta 1896. Wilho Siukosen Laulukirjan – kodin ja koulun lauluja 1. painos ilmestyi vuonna 1929, 22. painos vuonna 1968, jolloin odotettiin jo peruskouluun siirtymistä. Tuottelias seminaarinlehtori laulukirjojen tekijänä oli myös Rauman seminaarin musiikin lehtori Aksel Törnudd (1913). Siukosen laulukirjaa lukuunottamatta seminaariajan lehtoreiden laulukirjojen käyttö oli rajallista. Painosennätystä peruskoulu-aikaan siirryttäessä pitää J. N. Vainion Valistuksen laulukirja, jonka 1. painos

ilmestyi jo vuonna 1909 ja 39. painos vuonna 1956. Lähes yhtä suosittu oli Olavi Pesosen Laulukirja vuodelta 1938. Sen 31. painos on vuodelta 1969. Pääskyskannesta muistetaan myös Lauri Parviaisen Koulun laulukirja, jonka 1. painos ilmestyi vuonna 1934, 17. painos vuonna 1961.

Kasvatusopillisen korkeakoulun musiikin lehtoreista suosittuja koulun laulukirjoja laati Olavi Ingman, jonka laulukirjan *Laula sinäkin* 1. painos ilmestyi vuonna 1951. Kirjan nimi muuttui 10. painoksessa vuonna 1962: *Laula sinä, minä soitan*. Kirjan nimi kertoo opetussisältöjen muuttumisesta. Mukana tulivat koulusoittimet. Kirjan 13. painos ilmestyi vuonna 1969.

Koulun laulukirjojen sisältö kuvastaa hyvinvointiyhteiskunnan rakentamisen aikaa: virsien ja hengellisten laulujen merkitys oli edelleen vahva, maakunta- ja kotiseutulaulut sekä suomalaiset kansanlaulut olivat hyvin edustettuina ja niitä myös kouluissa laulettiin, kansainvälisyyttä tuli enenevässä määrin kansallislauluina ja eri maiden kansanlauluina, kouluvuoden juhlalaulut olivat hyvin edustettuna. Samaa laulukirjaa käytettiin kansakoulun alaluokilta oppikoulun yläluokille saakka. Laulukirjat kodin kirjahyllyssä olivat todellisia peruslaulustoja, joita vieläkin näyttää löytyvän varsinkin isovanhempien kirjahyllyistä peruskoululaisten ihmeteltäväksi.

Lopuksi

Seminaarilaitos jatkoi toimintaansa peruskouluun saakka. Jyväskylän seminaarin toiminta loppui vuonna 1937, koska vuonna 1934 oli aloittanut Kasvatusopillinen korkeakoulu, mikä merkitsi hallinnollisesti uutta aikaa entisen seminaarin toiminnassa. Käytännössä opetusperinteet jatkoivat entisillä linjoilla. Eino Roiha toi suomalaiseen musiikkikasvatukseen musiikkitieteellistä painoarvoa ja musiikkipsykologian uutta näkökulmaa. Hänen seuraajansa Olavi Ingman kehitti kansakou-

lujen laulunopetuksen metodia. Hänen oppikirjastaan *Laulun opetus* (1952) tuli korkeakoulun ja seminaarien tärkeä oppikirja ja sen antaman ohjeistuksen mukaan suomalaisia lapsia kansakouluissa opetettiin peruskouluvuosiin saakka.

Kansakoulunopettajat ovat tehneet työuransa aikana erittäin merkittävän työn suomalaisen kulttuuriperinnön vaalijoina ja välittäjinä. Kansakoulunopettajien kouluttajina oli seminaareissa sekä miehiä että naisia. Musiikinopetuksen osalta opettajan sukupuoli on määrittänyt selkeästi tehtäväjaon: mieslehtoreiden elämäntyö kuoron- ja orkesterinjohtajina, säveltäjinä ja oppikirjojen laatijoina on jäänyt elämään jälkipolville ja historiakirjoihin. Yhteisseminaareissa mieslehtorit opettivat myös naisosastoilla. Lisäksi opettajina on toiminut huomattava määrä soitonopettajia, suurin osa naispuoleisia, jotka ovat pedagogeina tehneet hyvin merkittävän elämäntyön mutta joiden elämäntyön dokumentointi rajoittuu historiseminaarilaitoksen historiasta löytyviin työvuosiin ja yksittäisten opettajien persoonallisten piirteiden kuvaukseen. He ovat olleet yhtä lailla pidettyjä tai pelättyjä kuin miespuoliset kollegansa.

Kansakoulunopettajiksi on sen sijaan koulutettu alusta alkaen sekä naisia että miehiä. Cygnaeuksen yksi perusajatuksista oli, että alaluokkien opettajaksi naisopettaja on sopivampi ja vastaavasti yläluokille sopii paremmin miesopettaja (Cygnaeus 1910). Kyse ei ole tietoisesta epätasa-arvosta, vaikka 2000-luvun Suomessa ajatus siltä tuntuukin. Mutta 1800-luvun yhteiskunnassa opettajankoulutuksen aloittaminen yhteisseminaareissa oli tärkeä signaali tulevaisuuteen. Nyt 150 vuotta myöhemmin opettajakunta on kokonaisuudessaan naisvaltaistunut, samoin musiikinopettajakunta.

Sukupuolesta riippumatta tämän ajan luokanopettaja on yhtä lailla kulttuuri vaikuttaja oman luokkansa ja oppilaidensa keskuudessa kuin kansakoulunopettaja lähes 150 vuotta sitten. Opettajan auktoriteettiasema on muuttunut, itse asiassa murtunut mutta opettajan luotua luottamusta oppilaisiinsa hänen yksi

tehtävänsä on huolehtia asenne- ja arvokasvatuksesta sekä omaa kulttuuriperintöämme että tämän ajan kulttuuri-ilmiöitä kohtaan.

Samoin kuin opettajankouluttajilla seminaareissa, on vastuu opettajankoulutuksen kulttuurikasvatuksesta edelleen opettajankouluttajilla. Opetussuunnitelmat määrittävät opetuksen sisältöjä ja tavoitteita mutta painotuseroista huolimatta musiikin opetussuunnitelmissa perusta on sama: laulua ja musisoimisen iloa ja monipuolisuutta oma kansallista kulttuuriperintöä unohtamatta.

Lähteet:

Alho, L. (2010). *Eino Roiha, isäni*. Helsinki: Multiprint.

Cygnaeus, U., & Lönnbeck, G. (1910). *UnoCcygnaeuksen kirjoitukset Suomen kansakoulun perustamisesta ja järjestämisestä : Valtion varoilla toimitettu kokoelma 100-vuotispäiväksi 12 p. lokakuuta 1910*. Helsinki: Kansanvalitusseura.

Forss, E. (2009). *Erik August Hagfors : Toiminta Jyväskylän seminaarin musiikinlehtorina ja Suomen kuorolaulun kehittäjänä*. Helsinki: Suomen musiikkikirjastoyhdistyksen julkaisusarja 137. toim. H. Poroila.

Gerdes, I. (2004). *Mitä kouluissa laulettiin? : Kansakoulun laulukirjojen analyysia vuosilta 1864-1919*. Jyväskylä: Musiikin laitos. Musiikkikasvatuksen pro gradu.

Halila, A. (1949). *Suomen kansakoululaitoksen historia. 1, kansanopetus ennen kansakoulua ja kansakoululaitoksen synty*. Porvoo: WSOY.

Halila, A. (1963). *Jyväskylän seminaarin historia*. Porvoo: WSOY. Hannikainen, P. J. (1896). *Sirkkunen : Uusi kokoelma lauluja kansakouluille. 1. vihko*. Jyväskylä: Gummerus.

Hela, M. (1926). *Kansakoulun laulunopetusohjelma opetusviitteineen*. Helsinki: Valistus.

Ingman, O. (1962). *Laula sinä, minä soitan : Koulun lauluja soittokirja*. (10. lisätty ja tarkistettu p.). Porvoo: WSOY.

Ingman, O. (1952). *Laula sinäkin : Koulun laulukirja*. Porvoo: WSOY.

Ingman, O. (1952). *Laulun opetus*. Porvoo: WSOY.

Kansakoulun opetussuunnitelmakomitean mietintö. 2, varsinaisen kansakoulun opetussuunnitelma (1952). Helsinki: Kansakoulun opetussuunnitelmakomitea.

Kemppinen, I. (1969). *Sortavalan seminaarin historia*. Hki: Kymölän kilta.

Kosonen, E. & Pajamo, R. (2009). *Seminaarinmäen koulu- lauluja*. Jyväskylän yliopisto.

Marvia, E. (1959). Teiniemme musiikinharjoituksesta 1600-luvulla. *Suomen Musiikin Vuosikirja*, (1958-59), 58-83.

Mielikäinen, A. (1971). Jyväskylän seminaarin toverikunnan musiikkiharrastukset tällä vuosisadalla. Jyväskylän yliopisto. Esitelmä Suomen historian proseminaarissa 18.3.1971.

Nurmi, V. (1995). *Suomen kansakoulunopettajaseminaarien historia*. Helsinki: Opetusalan ammattijärjestö OAJ.

Nyberg, B. M. (1902). *Opettajan laulukirja : Etupäässä osastokoulujen opettajille laulunopetuksen helpoittamiseksi*. Porvoo: WSOY.

Nyberg, M. (1900). *Oppilaan laulukirja. 1*. Porvoo: WSOY.

Nyberg, M. (1916). *Nuoriso ja laulu*. Helsinki: Suomen Nuorten Miesten Kristillisten yhdistysten ja Nuorten Kristillisten yhdistysten liitto.

Pajamo, R. (1976). *Suomen koulujen laulunopetus vuosina 1843-1881*. Helsinki: Suomen musiikkitieteellinen seura.

Pajamo, R. (1979). *Askelosta asteikkoon : Piirteitä lehtori E. A. hagforsin elämästä*. teoksessa Reijo Pajamo (toim.) *Chorus et psalmus*. Juhlakirja Harald Andersénille 4.4.1979. 219-235.

Parviainen, L. (1934). *Koulun laulukirja*. Porvoo: WSOY.

Pesonen, O. (1938). *Laulukirja*. Helsinki: Valistus.

Roiha, E. (1954). P. J. Hannikainen ja kansakoululaulu. *Jyväskylän Jyskyt*, (4), 4-6.

Särkkä, I. (1973). *Laulu- ja soittojuhlat suomessa autonomian aikana v. 1881-1917*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, historian laitos.

Siukonen, W. (1929). *Laulukirja : Koulun ja kodin lauluja*. Helsinki: Otava.

Siukonen, W. (1935). *Koululasten laulukyvystä*. Helsinki: Otava.

Törnudd, A. (1913). *Koulun laulukirja*. Porvoo: WSOY.

Törnudd, A. (1926). *Koululaulun aakkoset* (2. p.). Porvoo: WSOY.

Törnudd, A. (1926). *Seminaarin lauluoppijakso* (3. p.). Porvoo: WSOY.

Vainio, J. N. (1909). *Valistuksen laulukirja : Koulujen ja nuorison tarpeeksi*. Helsinki: Valistus.

Vainio, M. (2005). *P. J. Hannikainen : Säveltäjä, runoilija, suomalaisuusmies*. Jyväskylä: Minerva.

Wächter, H. (1865). *Kort praktisk sånglära : Inledning till författarens 50 koulu-laulua och valda sångstycken = vähäinen käytännöllinen laulu-oppi : Johdatus toimittajan sovittamiin 50 koulu-laulua ja valda sångstycken*. Helsingissä: H. Wächter.